

ODGOVORNOST SODOBNEGA PISATELJA

Matej Bor

Letos je minilo 20 let, odkar smo po zmagoviti osvobodilni vojni, ki je prerasla v revolucijo, stopili v novo obdobje zgodovine in s tem tudi v novo obdobje naših literatur.* Če pomislimo sedaj na tiste povojne čase, ko smo hodili okrog še napol uniformirani — popolnoma uniformirani nismo bili nikoli ne po obleki ne po duhu, saj je bila naša revolucija še bolj kot druge veliko organizirano dejanje in genialna improvizacija hkrati — improvizacija prevratnikov, mislecev, politikov, pesnikov, kakršnih dotlej Evropa še ni poznala. Če pomislimo torej na tisti povojni čas, se moramo nehote nasmehniti. Ne času, ampak sebi — ali bolje svojim predstavam o bodočem svetu, ki smo mu šli naproti z ropotajočimi škornji vojakov in zamaknjenimi pogledi prerokov. Za diletante — kot je rekel Goethe — je značilno, da se ne zavedajo težav, ki so v zvezi z uresničenjem določene naloge. Morda so ravno zato po navadi opravljali pomembnejša zgodovinska dejanja ljudje, ki so v očeh »poklicnih«¹ tvorcev zgodovine veljali za diletante. Strokovnjaki se še pravočasno ustrašijo in odnehajo. To herojsko irma-sto amaterstvo, polno drznega, da ne rečem predrznega zaupanja vase, fantastične podjetnosti, ki hoče z glavo skozi zid, in proti vsem pričakovanjem ljudi, ki nekaj dajo na fizikalne zakone, dostikrat tudi pride, nam je pomagalo skozi vojno, spremljalo pa nas je tudi v mir ter vtisnilo našemu povojnemu življenju — od ekonomike do prava, umetnosti, literature — svojstven, včasih kar grotesken pečat.

Rekel sem — tudi umetnosti.

Se zdaj se živo spominjam besed, ki jih je spregovoril eden naših vodilnih kritikov ob eni izmed neredkih slovesnosti v prvih letih po vojni. Trdil je, da se je poslanstvo umetnosti z zmago revolucije pri nas bistveno spremenilo, in sicer zato, ker je staro družbo odklanjala in sodila, nove družbe pa ne odklanja, temveč jo potrjuje. Z drugo besedo — pisatelj naj ne bo sodnik družbe, temveč njen zagovornik, advokat.

Vsa stvar je bila navidez povsem razumljiva, preprosta, upravičena in kritik v svoji dobri veri ni zapisal nič novega, izvirnega — temveč samo tisto, kar je bilo v zraku, v srcih in glavah vseh ljudi. Tudi pisateljev. In ne le povprečnih. Kajti pisatelj je že po svoji naravi podoben otroku, ki rad verjame pravljicam, pa tudi pohujšaš ga lahko hitro kot otroka. In v tej teoriji o bistveno drugačni nalogi pisateljstva v novi družbi je bilo nekaj pohujšljivega, saj je pisatelja, čeprav

* Govor na izrednem kongresu Zveze književnikov Jugoslavije 22.—23. decembra lani v Beogradu.

ga je pozivala, naj stopi z obema nogama v stvarnost, v resnici razvezovala soodgovornosti zanjo. Njegova naloga naj bi bila samo potrjevanje stvarnosti, ki je bila okoli njega, in ker je tako potrjevanje sorazmerno varno in nezahtevno opravilo, so bili nekateri pišoči ljudje in tudi umetniki iskreno pripravljeni omejiti svojo obveznost do družbe na tako potrjevanje. Ko pa so opazili, da so se znašli na ravni vsakdanje propagande, pa še sumljive povrhu, saj se je izdajala za nekaj, kar ni bila, namreč za umetnost, so njihovi pisalni stroji ali nehali peti, vsaj za nekaj časa, ali pa so se posvetili snovem in temam daleč stran od stvarnosti. So pa bili tudi taki med nami, ki že takrat, prva leta po vojni, ko so poslušali govornike, ki so z olimpijsko samozavestjo in daljnovidnostjo odmerjali prostor umetnosti v novem svetu, niso bili povsem prepričani, da je ta prostor tudi dovolj obsežen in zadovoljiv. Če je družba popolna, so rezonirali, ne potrebuje potrjevanja umetnosti, če pa je v njeni popolnosti tudi kaj nepopolnosti, ali ima pravico terjati od umetnosti, naj te nepopolnosti ne vidi? Mar ne bi bili tako oropani obe? Družba in umetnost: družba za resnico o sebi sami, brez katere ne more varno in uspešno naprej, umetnost pa za svojo vlogo v družbi, ki je v izpovedovanju resnice? Družba, ki želi, da bi jo umetnost potrjevala, mora potemtakem dati umetnosti predvsem pravico do svobodnega prikazovanja in razkrivanja svojih slabosti, zakaj ta pravica je najbolj prepričevalno potrdilo in zdravilo neke družbe, obenem pa najmočnejši in najčistejši izvor umetniške intuicije. Tako so razmišljali nasprotniki pritrjevalstva, vendar najrajši le razmišljali. Dela, namreč svobodnega prikazovanja in razkrivanja slabosti, ki so jih videli krog sebe, velikih in malih slepil in laži na raznih nivojih, razkoračene samopašnosti z legitimacijami novega sveta, napihnenih videzov, bledolično poniglavega doktrinarstva, svetohlinstva in pobožnjaštva po novi šegi in meri, skratka, celega pandemonija starih zavrženosti z novimi naličji in naslovi, vsega tega so se le redkokdaj lotevali; kadar pa so se, jih je navdih kaj rad pustil na cedilu. Zakaj navdih, če mu čepi za vratom prevelika previdnost, ki se zaskrbljeno ozira naokrog, včasih tudi brez potrebe, ne pride daleč.

Tako je torej življenje, ki ga je prinesla s seboj revolucija, večkrat zaman iskalo svojih avtorjev. Pristaši potrjevalstva so s svojim črno-belim optimističnim glorificiranjem, kot že rečeno, doživeli polom in prišli v nemilost celo pri manj zahtevnih bralcih, ki so se naveličali spodbudnih, a omlednih zgodb in stihov o herojih borbe in izgradnje, na svoje nemalo začudenje pa tudi pri samih teoretikih in oznanjevalcih potrjevalstva, ki so bili razočarani nad njihovimi deli predvsem zato, ker niso imela zaželenega učinka, včasih pa celo nasprotnega: saj še tako velika ideja, če jo povzdiguje slab umetniški izdelek, izgubi nekaj svojega bleska in veličine. Nasprotniki potrjevanja, ki so obotavljaje, z občutkom nelagodnosti in celo krivde, nerodno in včasih tudi neotesano privzdigovali plašče naše resničnosti, pa so prav tako zašli v razne slepe ulice in dostikrat tam tudi ostali s svojimi bunkami, sveto jezo in razočaranjem nad družbo, pa tudi nad seboj.

Vem, to je zelo poenostavljena, če hočete črno-bela podoba naše literarne polpreteklosti.

In danes?

Kako je danes? Se je spremenila? Gotovo — toliko, kolikor se je spremenilo življenje samo; ker pa se tudi življenje nikoli ne spremeni tako zelo, da bi ne bilo v ničemer podobno tistemu pred njim, se tudi naša literarna situacija ni spremenila tako, da ne bi bila v ničemer podobna prejšnji. Vendar pa je razlika bistvena, kajti z oblastniško etatističnimi teorijami o organizaciji socialistične družbe so padli oziroma še padajo tudi oblastniško etatistični postulati na področju kulture in umetnosti. Ne izgubiti izpred oči velike humanistične vizije, to naj bi bila edina idejna obveznost pisatelja pri nas — vse drugo pa stvar njegovega okusa, znanja, poguma, nadarjenosti, domišljije, temperamenta.

Kljub temu pa je res, da se naš pisatelj v vlogi presojevalca družbe še vedno počuti nekoliko nelagodno, morda zato, ker se boji, da bi njegova sodba ne bila dovolj pravična, ali če bi bila pravična, da bi mu družba te pravičnosti ne štela v dobro. In to se včasih tudi dogaja, saj je vsaka družba, tudi naša, vedno znova presenečena in vznemirjena, kadar umetnost pravice, ki ji jih družba sama priznava, tudi uporablja.

Spričo tega ostaja še vedno znaten del naše sodobne resničnosti umetniško nedotaknjen, neobravnava in neizpovedan, to pa je tem večja škoda, ker so družbena sorazmerja in situacije pri nas v primeri z družbenimi sorazmerji in situacijami vzhodnega in zahodnega sveta večkrat povsem nova in izvirna in se zato v njih svojstveno razodevajo in preizkušajo temeljne prvine človeške narave. Kljub temu pa naš pisatelj še vedno rajši raziskuje intimni človeški svet ob snoveh, ki so oddaljene od naše sodobne resničnosti. Išče jih bodisi v preteklosti — mednje spadajo tudi snovi iz osvobodilnih bojev, ki so dobili v nekaterih delih že presunljive in prepričljive upodobitve, daleč presegajoče črno-beli optimizem povojnih let — bodisi v odmaknjenem svetu morečih sanj, kot ga predstavljajo kafkovska proza, becketovsko gledališče in hermetična poezija. Čeprav pa imamo glede njih še toliko upravičenih pomislov, njihovo uveljavljanje pri nas dokazuje, da jugoslovanske literature ne žive v umetno odmaknjenem in izoliranem svetu, temveč da se skozi pretakajo dobri in slabi vplivi z vseh koncev sveta. Zlasti z zahodnega, med drugim tudi zato, ker je v formalnem pogledu prinesel največ novosti v povojni duhovni svet. Vsaj na videz; dosti tistega, kar nosi ime »moderno«, je bilo že zapopadeno v surrealizmu, ekspresionizmu, futurizmu, ki pa imajo danes že častitljive brade starosti.

Mogoče je edina izjema med njimi eksistencializem. Vendar pa: eksistencializem je prej kot nova umetnost že dokaj stara filozofija; v nji je novo predvsem to, da najraje uporablja beletrijo za pojasnjevanje in dokazovanje svojih idej. Če je eksistencializem — predvsem ateistični — imel in še ima dovolj vpliva tudi na kulturo tistega dela sveta, ki priznava marksizem, ga ima verjetno zato, ker je

marksizem v svojem žilavem in težavnem boju za spremembo vnanjega sveta le preveč zapostavil in zanemaril notranji svet človeške osebnosti. Človeka je osvobodil strahu pred neskončnostjo in popolnostjo bogov, strahu pred končnostjo in nepopolnostjo človeka pa ga ni rešil, čeprav je vesolje, ki so ga zapustili bogovi, opremil z bleščočimi in mikavnimi vizijami humanizma. Eksistencializem je iz veselja pregnal še te humanistične vizije, ga spremenil v praznino in človeku nartil nalogo, da to praznino napolni s samim seboj. Če se spričo tako nečloveške naloge tesnoba v sodobnem človeku ni zmanjšala, temveč le še povečala, ni čudno, saj jo eksistencializem, ki jo skuša filozofsko premagovati, v umetnosti naravnost kultivira. Cepljenje eksistencialistično subjektivističnega pesimizma na marksistično objektivistični optimizem se tudi pri nas ni posrečilo, priča pa nam, da se je filozofski nemir v naši umetnosti povečal. To utegne dati literaturi pri nas v prihodnje še nove globine in razsežnosti, če bo temu filozofskemu nemiru dana priložnost, da se kreativno izrazi in izživi tudi v svetu umetniških podob in vizij.

Za nami je dvajset let — dvajset let po drugi svetovni vojni, ki je vrgla svet iz tečajev in z njim tudi človeka. Zgodovina teh dvajsetih let je pravzaprav eno samo prizadevanje, da bi spravili svet in človeka znova v red. Urejanje sveta je prepuščeno v glavnem politikom, pri urejanju človeka pa ima veliko vlogo predvsem umetnost. Žal pa moramo priznati, da se umetnost ne po svetu ne pri nas doma te svoje izredno pomembne vloge pri ponovni ureditvi, humanizaciji, stabilizaciji človeške osebnosti v teh dvajsetih letih ni popolnoma zavedala. Predvsem pa se ni dovolj zamislila nad zelo bistvenim vprašanjem: kako povedati človeku resnico o njem, ne da bi zgubil veselje do resnice in do njenega iskalca, se pravi do sebe samega. Če bi ga imel zgubiti, ali ne bi bilo bolje, da bi literatura resnico, ki človeka ubija, pustila tam, kjer jo je našla, in mu pripovedovala rajši pravljice. In navsezadnje, če nihče ne dvomi, da je črno-belo upodabljanje življenja naivno, mar ni naivno tudi tako prikazovanje resničnosti, v kateri je črno tudi tisto, kar je belo? Strast po razkrivanju pravih, globljih nagibov človeških dejanj, ki obvladuje vso literaturo že od nekoč, je danes tako močno narasla, da pisatelj zaradi nje večkrat pravih nagibov dejanj ne vidi. Strast razkrivanja se tako sprevrača v razkrivanje strasti — tudi tam, kjer se za človeškimi odločitvami ne krije slabost, temveč preprosta in čista misel.

Res je, čiste misli je na svetu, posebno današnjem, neprimerno manj kot grde, zavratne, nizkotne, umazane. Vendar, ali naj bo to vzrok, da vanjo ne bi več verovali? Tudi čiste vode je na svetu manj kot nečiste, pa vendar nikomur ne pride na misel, da bi jo zanikal ali da bi ji celo očital nečistost, ker se prebija izpod zemlje na dan skozi blato in mrak.

Kako je torej z odgovornostjo sodobnega pisatelja? Je res storil vse, da bi bil svet lepši, boljši, pametnejši, srečnejši in pravičnejši?

Četudi bi bilo res, da ljudje danes manj bero, kot so brali, a kot dokazujejo statistike, o katerih je bil govor tudi na blejskem kongresu, je res ravno nasprotno, ne pozabimo, da je literatura — roman,

novela, drama — temelj vse filmske umetnosti, kinematografske in televizijske, in da ima filmska resničnost na gledalca, zlasti mladega, vpliv, ki po svoji intenzivnosti spominja na moč hipnotične in post-hipnotične sugestije. In tej sugestiji je podvržen dan na dan, saj preživlja sodobna mladina dobršen del svojega časa izven resničnosti svoje sredine v resničnosti filmsko-televizijskih zgodb. In če pomislimo, da večina teh zgodb izredno prepričevalno prikazuje nastajanje zločina, medtem ko ga neprimerno manj prepričevalno obsoja in odklanja, po navadi le toliko, da zadovolji cenzuro, se nam samo po sebi vsiljuje vprašanje: ali celi roji pisateljev, dostikrat nadpovprečno nadarjenih, ki zaradi denarja sodelujejo pri eni največjih zablod našega stoletja, pri komercialni eksploataciji nasilja in zločina, ne glede na posledice, ki jih utegne imeti, še zaslužijo ime pisateljev? Mislim, da ne, saj niso nič drugega kot žalostni strokovnjaki v žalostnih tovarnah za psihično deformacijo bodočih rodov. Pri tem seveda izvzemam tisti del njihove produkcije, ki iz prestižnih in drugih razlogov daje prostora tudi dobremu filmu. Bojim pa se, da je tudi v tem filmu obravnavanje in prikazovanje takih človeških situacij, v katerih se uveljavlja zločin v najrazličnejših oblikah, čezdalje bolj pogosto.

In vendar je literatura še vedno izredno močan faktor v prebujanju, poglobljanju, razvijanju etične zavesti sodobnega sveta. Ne da bi pridigala ljubezen do bližnjega, vzbuja ljubezen do bližnjega že s tem, da nas vodi v njegov svet in s čudno, še doslej nepojasnjeno magijo doseže, da se poistovetimo z njim. Istovetenje z drugo osebnostjo, sodoživljanje njene usode pa je prvi korak do spoštovanja in razumevanja za tisti del človeštva, ki ga ne predstavlja naš lastni jaz. Vendar le toliko časa, dokler so merila za dobro in zlo ohranjena, meje med njima pa jasne in nezabrisane. Če niso, se lahko istovetenje z junakom sprevrže iz prvorazrednega etičnega faktorja, ki ga je definirala že Aristotel, v svoje lastno nasprotje, saj se utegnejo bralci in gledalci istovetiti z zlom, zlasti če nastopa v privlačni podobi duhovitega cinizma. Istovetenje z zlom — ta psihično moralni proces, ki se odigrava ne le v stotisoče kinematografov pred filmskim platnom in milijonih stanovanj pred televizijskim zaslonom, vsako uro, temveč na mnogih področjih sodobnega sveta, utegne postati za svet usodno. Mogoče je poglobljena naloga sodobnega pisatelja, da se takemu istovetenju z zlom upre, ne da bi se bal, da bi njegova umetnost zaradi tega kaj zgubila. Nasprotno: vsaka doba je poleg dobrega v svojih zakonih kodificirala in sankcionirala tudi zlo in v uporih zoper tako sankcioniranje zla je bil že od nekdaj najpomembnejši vir umetniškega navdiha. Kako ga torej ne bi bilo v uporih zoper sankcioniranje zla, kakršnega si včasih de jure včasih de facto dovoljuje sodobni svet, saj po svojem obsegu, drznosti in uspehu presega vsa podobna sankcioniranja zla v zgodovini.

Mogoče poreče kdo, da je ta naloga za pisatelja prebanalna. In vendar je odvisno od nje marsikaj. — V zadnji konsekvenci tudi to, ali se bo razpadanje človeške osebnosti v njene prafaktorje nadaljevalo, kajti če bi se, ni verjetno, da ne bi v svoje prafaktorje razpadel tudi svet.